

Bod Péter Ákos

Bérek, profitok és járadékok harca – magyar szemmel¹

A válságnak vége – de ki profitál ebből?

A 2007-től kifejlődő világméretű pénzügyi zavarok a külpiaci és pénzügyi kapcsolatoktól nagyban függő peremtérségekben különösen súlyos gazdasági hatásokkal jártak, a nézetekben és politikai viszonyokban pedig szakaszhatárt hoztak. A válság a kelet-közép-európai térséget a rendszerváltozási folyamat második évtizedének végén érte; a megelőző tíz év később szinte aranykornak tűnhetett gyors gazdasági növekedésével, reálbér-emelkedésével. A mediterrán országokban a válságot megelőző évek során szintén erőteljes – ám termelékenységgel alá nem támasztott – béremelkedés ment végbe. Európa peremhelyzetű térségei ekkor érezhetően konvergálódtak a nyugat-európai országok jövedelmi szintjéhez. A válsággal azonban leállt a konvergencia, a peremvidék sok országa mélyebb recessziót szenvedett el, mint a fejlett országok zöme.²

2007-től csaknem egy évtized kellett ahhoz, hogy a KKE-térségben a lakossági jövedelem és fogyasztás a krízis előtt szintre visszajusson, a déli peremországok pedig még nehezebben regenerálódtak. Nem előzmény nélküli ügyről van szó: az európai integráció korábbi szakaszaira is igaz, hogy jó konjunktúra idején a

¹ A tanulmány az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap által társfinanszírozott EFOP-3.6.2-16-2017-00017 azonosítójú „Fenntartható, intelligens és befogadó regionális és városi modellek” című projekt keretében jött létre.

² A magyar eset annyiban más, hogy a kétezres évek legelején követett állami túlköltekezés idővel beleütközött az EU-tagságból fakadó szerződéses korlátokba, így az akkori (Gyurcsány-)kormány már 2006 nyarán kiigazító, azaz költségvetési értelemben megszorító és így a gazdaságot lefékező fordulatra kényszerült. Emiatt viszont kimaradtunk a válság előtti évek nagy lendületéből.

periféria gazdaságai a magtérsegnél gyorsabban nőnek, válságban viszont nagyobb visszaesést szenvednek el, mint a fejlettebb és diverzifikáltabb magországok.³

Egy évtizeddel később új helyzet állt elő Európában. A gazdasági növekedés kedvezően alakul: 2017-re az euróövezet minden egyes tagállamában nőtt az output, mégpedig úgy, hogy az euró bevezetése óta a legkisebb volt a tagállamok növekedésének szórása (Constâncio 2017). A KKE-térség is erős növekedést mutatott fel.⁴ Mégis, a javulás ellenére vált politikai kérdéssé, hogy az új tagállamok jövedelmi szintje milyen mértékben marad el a régebbi tagállamokétól (valamint a lakosság várakozásaitól). A közvéleményt persze nem a bruttó hazai termék (GDP) alakulása foglalkoztatja, hanem a kereseteké. Ám ez utóbbiban még nagyobb a lemaradás, mert az új tagországokban az uniós átlagnál kisebb a *bérijövedelmeknek a GDP-n belüli aránya*. Egy átlagos rendszerváltoztató országban, azt is beszámolva, hogy árszintje alacsonyabb az uniós átlagnál, vagyis a helyben elköltött jövedelem vásárlóereje nagyobb, akár elégedettek is lehetnénk azzal, hogy negyedszázad alatt az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson 1990-től az akkori európai átlag feléről mára annak *kétharmadára* emelkedett. Ám ha itt a bérijövedelmek csak *felét* teszik ki a GDP-nek, míg az átlagos fejlettségű EU-tagországokban a munkajövedelmek a GDP kétharmadára rúgnak, akkor e nem sikertelen új tagállamban a lakossági jövedelem nem *kétharmada*, hanem csak *fele* a nyugatinak ($0,66 \times 0,5 = 0,33$ versus $1,00 \times 0,66$). Vagyis nem téveszme és hamis tudat a keleti peremtérségben, hogy tőlük nyugatabbra sokkal jobban élnek az emberek.

Újabban viszont Nyugaton is van ok a munkavállalói elégedetlenségre: csökkent a munkajövedelmek részaránya a GDP-n belül, és ezzel egy időben az output növekedési trendje megtört, sok helyen stagnálásba váltott. A fejlett világban is heves viták zajlanak a *reálbérekről*.⁵

A bérek és tőkejövedelmek küzdelmének újabb menete?

Az ügyek taglalása előtt tisztázandók a bérhányad különféle meghatározásai, mert azok nagyban árnyalják a képet, és hiba lenne határozott állítást levonni bizonytalan tartalmú adatokból. A leggyakrabban a *kiigazítatlan* (az irodalomban gyakran

³ Így volt ez az 1970-es évek első, majd második olajválsága idején is.

⁴ 2017 végén már tizenhetedik negyedéve növekedett az euróövezet országainak GDP-je; a keleti perem gazdasági növekedése pedig különösen figyelemreméltó 2013–2014 óta.

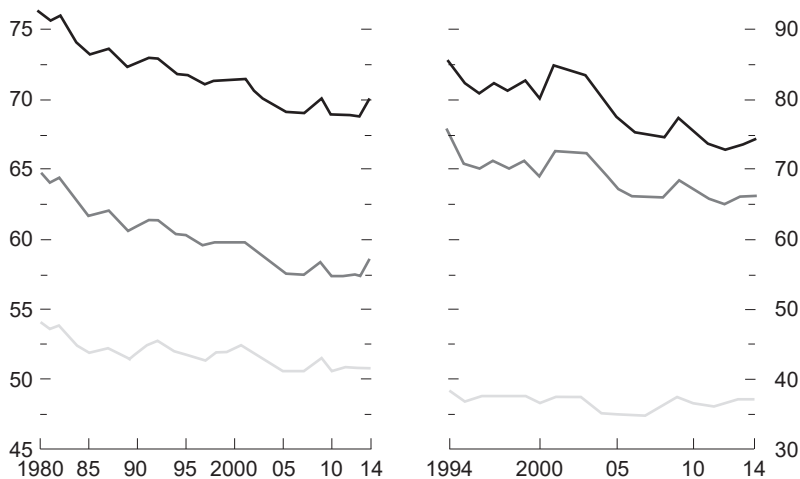
⁵ A témával részletesen foglalkozik a Nemzetközi Valutaalap 2017-es világgazdasági kitekintése, amely mind a mérési, módszertani kérdéseket, mind a bérhányad mérséklődő tendenciáinak komponenseit alaposan elemzi (IMF 2017).

a „naiv” jelzővel illetett) bérhányad-mutatót használják: a nemzeti számlák szerinti foglalkoztatotti bérjövödelmeket (w) elosztják a GDP-vel. Ez a hányadmutató azonban nem veszi bérként figyelembe az önfoglalkoztatók (vállalkozók, gazdák), sem az informális szektorban ténykedők jövedelmét. Az pedig félrevezető, ha az önfoglalkoztatók jövedelmét egészében tőkejövedelemnek tekintenénk, hiszen a legtöbb érintett jövedelmének kis részét teszi ki a vállalkozói profit. Ezért az önfoglalkoztatóktól származó hozzáadott értéket értelmes becsléssel fel kell osztani munka- és tőkejövedelemre. Főként a fejlődő világban igen jelentős az önfoglalkoztatás aránya, így a kiigazítatlan mutatók ott különös óvatossággal kezelendők (IMF 2017: 152–154). További fő korrekciós tétel a tőkeállomány *amortizációja*: miután az a tőke értékvesztését hivatott pótolni, és sem munka-, sem tőkejövedelemnek nem tekinthető, így a GDP-ből ki kell hagyni a bér-, illetve tőkehányad kiszámolásánál.

E két korrekció révén a munkajövedelmek arányának csökkenése már kevésbé drámai, mint a nyers mutatók alapján, noha az alapprobléma így is látható.

1. ábra. A munkajövedelmek GDP-hez mért arányának alakulása hosszabb távon

Forrás: IMF 2017. Bal oldalon a fejlett gazdaságok, jobb oldalon a fejlődő és felemelkedő gazdaságok. Fekete: a kiigazítás nélküli adatok. Szürke: önfoglalkoztatással módosított adatok. Világoszürke: önfoglalkoztatással és értékcsökkenéssel módosítva.

A módszertani kiigazítások erősen kihatnak a trendekre, bár hosszabb távon mindkét országcsoportban leszálló a folyamat. Ám a kiigazítatlan adatoktól eltérően a korrigált mutatók szintjét tekintve más a kép: a fejlett világban nem 54%-ról 51 százalékra csökkent a munkajövedelmek aránya 35 év alatt, hanem 76-ról 70-re. Még

nagyobb az eltérés a peremországok esetében: a valószínűtlenül alacsony 38–39 százalékos sáv helyett 75–85 százalékos tartományon belül mozog az adatsor.

A szakmai közvéleményben élő képet tehát csak részben igazolják a tisztított adatok: a globalizációs korszak vizsgált évtizedeiben ugyan valóban mérséklődött a munka hozamának részaránya, ám a fejlett világban a gondoltnál kisebb ütemben. Inkább a fejlődő országokban esett nagyot a részarány (ami egyáltalán nem magától értetődő fejlemény), viszont még így is a fejlettekre jellemző tartományban mozognak az értékek. Ez váratlan eredmény.

Ugyanez a jövedelemelosztzkodási ügy másik nézőpontból: ha valahol csökkent a munkajövedelmek részaránya, akkor ott nyilván nőtt a *profit részaránya*. Ez globális trend, de a fentiek szerint különösen a kevésbé fejlett országokat érinti. Tekintsünk konkrét eseteket: egy MNB-forrás szerint hazánk szintén elmarad az uniós szinttől a munkajövedelmek arányát tekintve, bár nem áll rosszul a hozzá mérhető társadalmak között (2. ábra).⁶ Az MNB közleménye azt a vélekedést erősíti, amely szerint a peremországokban a fejlett világhoz képest rendszeresen kisebb a bérhányad, és következésképpen nagyobb a profitnak a GDP-n belüli *hányada* ($\frac{\pi}{Y}$).⁷

Az szintén szokásos feltételezés, hogy a peremvidéken a magországokeához képest rendszeresen nagyobb az általános *profitráta* ($\frac{\pi}{K}$) is.⁸ Ám ez a két hányad, vagyis a profitnak az összterméken belüli aránya, valamint a felhasznált tőkeállományra vetített aránya (azaz a profitráta) nem szükségszerűen alakul egyformán egy adott országban. Az ismert marxi teória szerint az utóbbinak tendenciaszerűen csökkennie kellene. Ugyan a korabeli jóslat nem vált be, de még ha tényleg mérséklődne is az egységnyi tőkére jutó nyereség (ROE), attól a nemzeti jövedelmen belül a tőkejövedelmek hányada elvileg tovább nőhet: ha ugyanis a tőkeállomány jelentősen növekszik, azaz a gazdaságban *tőkemélyülés* (*capital deepening*) megy végbe, akkor a megnövő tőkeállományra jutó jövedelmek mértéke valóban emelkedhet, mégpedig gyorsabban, mint a bérek tömege.

Márpedig a felzárkózó ambíciójú térségben rendszerint erőteljesen bővül a tőkeállomány. A szokásos közgazdasági összefüggésekkel tehát egybevág, ha a tőkejövedelmek részaránya nagy és növekvő a peremhelyzetű gazdaságban, amely huzamos időn át importál tőkét, azaz a hazai tőke állománya kiegészül a beáramló külső tőkékkel. A külföldiek az otthoninál nagyobb kockázattal szembesülnek,

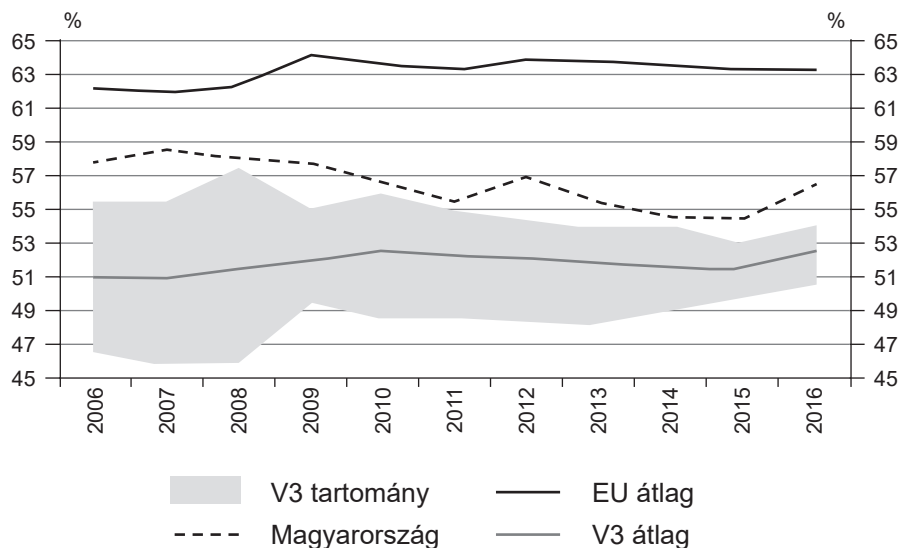
⁶ Az adatközlő nem tisztázza, hogy kiigazítatlan vagy valamely módon korrigált mutatóról van szó (MNB 2017).

⁷ Az Y a bruttó hazai terméket, a számlálóban szereplő π pedig az adott évben keletkező összes tőke- és vállalkozói jövedelmet jelöli.

⁸ K az adott gazdaság tőkeállománya. Komponensei: kamat, tulajdonosi jövedelem, járadékszerű jövedelmek, de nem a vállalkozók munkajövedelme, amely rendszerint a személyes jövedelmek között szerepel a nemzeti számlákban.

2. ábra. A bérjövödelmek hányada a GDP-ben

Forrás: MNB 2017.

e térségbe csakis a szokottat meghaladó hozam reményében hajlandók jönni. E profitvárakozások hosszabb időtávon teljesülnek is. Egészében tehát életszerű, hogy a tőkeállomány növekszik, átlagos hozama sem követi a marxi tézis szerinti csökkenő tendenciát, így a hazai és külföldi tulajdonosoknak jutó teljes tőkejövedelem mértéke indokoltan nagy az illető ország összjövedelmén belül.

Régi háború új csatái az európai peremvidéken

A fenti leírás jól illik a térségünkre. A tőkeimport az egykori tervgazdaságok átalakulását követő egy-két évtizedben szükségszerű szakasz, hiszen a térség tőkehiánnyal és viszonylagosan bő munkaerő-állománnyal lépett be a rendszerváltató folyamatba. A tőkebevonás (külső eladósodás) folyamata nem minősül gazdaságpolitikai hibázásnak, bár természetesen az arányok sokat számítanak. Kellett tehát a tőke, és indokolt volt a tőkének mint termelési tényezőnek a kiemelkedő remunerációja. Ha pedig a profitráta elég nagy, és gyorsan nő a gazdaság tőkeigényessége, akkor az aggregált tőkejövedelem aránya növekszik, még érezhetően növe GDP mellett is. Mégis elgondolkasztató a visegrádi országok (V4) bérhánya-

dának az európai átlagtól való tartós és nagymértékű lemaradása, illetve másfelől nézve az itteni profithányad kiemelkedő mértéke.

A tőke- és munkajövedelmek arányának szembeállítását a közgazdaságtan klasszikusaitól ismerjük. Ricardo nagy műve, *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei* pontosan így kezdődik: „A föld termékei, mindaz, amit belőle munka, gépek és tőke segítségével nyerünk, elosztódik a társadalom három osztályára, nevezetesen a föld tulajdonosa, a megműveléshez szükséges felszerelés, vagyis tőke, és a munkások között, akiknek munkájával a földet megművelik. De a társadalom különböző fejlődési szakaszaiban a föld össztermékének arányos részei, amelyek ezen osztályokra földjáradék, tőkés nyereség és munkabér néven jutnak, lényegesen különbözők; ez az arány főleg a föld mindenkori termékenységétől, a tőke és a népesség szaporodásától, valamint a földművelésre fordított munka ügyességétől, találékonyságától és szerszámaitól függ” (Ricardo 1817/1940: 1).⁹ A téma hosszú időn át a nemzetgazdasági kutatások középpontjában állt. A jövedelemelosztási elméletekről szólva Kaldor Miklós ugyanakkor azt állította, hogy a későbbi észlelések szerint a (tőkés) társadalom különböző fejlődési szakaszaiban a nemzeti jövedelem bérre, nyereségre és járadékra való megosztásának arányai *lényegében hasonlóak* (Kaldor 1960/1989: 98).

A jövedelmeknek a társadalmi osztályok szerinti megkülönböztetésére épült a marxi osztályalapú *kizsákmányolási elmélet*. Ez modern megfogalmazásban zéró összegű játékot feltételez: a két nagy szereplő egyikének (a tőkésosztálynak) a nyeresége a másik fél (munkásosztály) veszteségeként jelenik meg. A földjáradékot húzó osztály is antagonizmusban áll a két nagy társadalmi osztállyal, ám mivel a modern, iparosodott társadalmakban a termőföld termelési tényezőként már elvesztette kiemelt jelentőségét, a járadékügy másodlagossá válik a tőke-munka antagonizmus mögött.

Az eredeti osztályharc-elméleten ugyan túljutott a társadalomtudomány, de a gazdasági osztályok fogalma és a társadalmi jövedelmen való osztozkodás (marakodás) problematikája fennmaradt, sőt egy ideje ismét élő kutatási téma lett, mégpedig a korábbi, stabilnak tetsző jövedelemelosztási arányok megbillenése miatt (Sørensen 2000).¹⁰ Nem ódon teóriák felmelegítéséről van tehát szó, hanem nagyon

⁹ Kislégi Nagy Dénes fordítása. 2018-ban új fordításban is megjelent e klasszikus mű.

¹⁰ Érdekes és a jövedelmi viszonyok mai kutatóit inspiráló nagy ívű elméleti áttekintésében a tulajdon kiterjesztett fogalmával definiálja újra az osztályokat Aage Sørensen (2000). Mivel az önkéntes piaci csere során nyert jövedelmeken (így a munkás bérén, a tőketulajdonos profitján) nem mutatható ki a kizsákmányolás mozzanata, a marxi elmélet érvénye úgy tartható meg, hogy a többletjövedelem a szélesen értelmezett járadék fogalmába olvad. A járadékot „járadékképes aktíva” (*rent-producing asset*) birtoklása teszi lehetővé: ez lehet monopóliumhelyzet miatti átmeneti vagy tartós többletnyereség, ám a szakszervezeti szerződéssel védett munkás bére is tartalmaz járadékelemet, csakúgy, mint másféle formában a szellemi, kulturális elit tagjainak jövedelme is. Sørensen elemzésének egyik

is égető, mai ügyről, amelynek a nyugati társadalmakban napi aktualitást ad a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek növekedése, amint ezt Piketty sokat idézett munkája erőteljesen exponálta (Piketty 2014). Politikai jelentőségre tett szert a kérdés, hogy miért stagnálnak az amerikai bérek, különösen az iparban. Valóban, az Egyesült Államokban hosszabb időn át megfigyelhető a hazai összterméken belül a bérek arányának mérséklődése. Ettől nem függetlenül számos amerikai iparágban a bérek reálértéke is csökkent vagy stagnált, miközben emelkedett a termelékenység, ha nem is a korábbi tempóban. A statisztikai elemzés a globalizációval összefüggő magyarázó tényezőket tárt fel: a fejlődő országokból fakadó importverseny lenyomta Amerikában a kifizethető béreket, illetve a munkaintenzív termelési szakaszok az amerikai gazdaságból mind inkább külföldre települtek, a helyben megmaradó termelés pedig tőkeigényesebb, mint az addigi. Így egyszerre kapunk magyarázatot a megmaradt amerikai iparokban fizetett bérek stagnálására és az amerikai országos bérhányad további mérséklésére (Elsby et al. 2013).¹¹

Minket inkább az európai peremvidéken fekvő országok, különösen a visegrádi csoport jövedelmi ügyei foglalkoztatnak. A V4-ek ugyan fejlettebbek a volt tervgazdaságok csoportátlagánál, ám gazdasági fejlettségben mégis jelentősen elmaradnak Nyugat-Európától. Bérben különösen nagy a szintkülönbség: a V4-térség országaiban a keresetek – számítási módtól függően – negyedét vagy legfeljebb a felét teszik a viszonyítási keretbe tartozó német, osztrák béreknek.¹² Nyitott munkaerőpiacok esetén az egymáshoz közeli országok viszonylatában az ekkora rés (vagy inkább szakadék) hosszabb távon nem maradhat fent. Ám jelenleg a szakadék megléte tény, mégpedig olyan társadalmi tény, amely erősen foglalkoztatja az érintett országok közvéleményét.

következtetése, hogy a szakszervezeti szervezettség széthullásával és általában a munkaerőpiac versenypiaci jellegűvé válásával a mai munkásosztály homogenizálódik, tagjai elvesztették korábbi járadékjövödelmüket, míg egyéb társadalmi osztályok inkább megtarthatták maguknak a járadék-képes aktíváikból származó jövedelmeiket, és ezért nyílt ki a jövedelmi olló Nyugaton.

¹¹ A reálbérek alakulása ennél bonyolultabb ügy, hiszen a korábbi (nominális) béremelkedés elmaradásából nem következik, hogy az ipari munkások (már akiknek megmaradt a munkájuk) Amerikában és más fejlett nyugati gazdaságban reálbéreiket tekintve tényleg rosszul jártak. Ugyanis az olcsó kínai és egyéb ázsiai termék révén a fogyasztási cikkek árszintje leginkább csökkent, azaz a reáljövedelem még változatlan nyugati bérek mellett is nőhetett. Ráadásul az infotechnológiai forradalom ráfordításmegtakarító hatásait a hagyományos javak és szolgáltatások számbavételére kialakított nemzeti számlarendszer és inflációmérési statisztikai rendszer nem képes teljesen kimutatni, így valószínűleg a hivatalosan mértnél jobban nő a reálfogyasztás.

¹² Tudni kell, hogy a német–osztrák térség eleve az EU 28-as szint 120 százalékát is meghaladja az egy főre jutó GDP-n mérve, így a négyek között legtehetősebb cseh mutató (az EU átlagának 80 százaléka hazai vásárlóerő-paritáson számolva) ugyan kétharmad a gazdag nyugati szomszédokhoz képest (0,80 : 1,20+), de a jóval alacsonyabb bérhányad miatt valójában a fele sincs (0,80 × 0,5 < 1,2 × 0,7).

Míg Piketty központi problémája az, hogy miért nőnek gyorsan a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek a fejlett világban, a mi vidékünkön a jövedelmek szóródásán túl a szomszédos országokhoz viszonyított mértéke is vitakérdés. Ez utóbbi tekintve válnak kritikussá a nemzeti jövedelmen való osztozkodás arányai. Hogy miért ennyire csekély a KKE-bérszint európai összevetésben, egy makrogazdasági sajátossággal függ össze: a béreknek a GDP-n belüli hányada kisebb. Valóban ennyivel inkább ki van zsákmányolva a kelet-európai munkavállaló a tőke által? Netán az egész térség, amelyre gyakran használják a *dependens kapitalista* jelzést, a fejlettebb és gazdagabb térségek általi kizsákmányoltság áldozata?¹³

Az elhamarkodott válasz kimondása előtt hasznos nagyobb mintát is megtekinteni. Az OECD hasonló témájú kutatása szerint az itt vizsgált térség és benne hazánk makroszintű bérfolyamatai nem térnek el lényegesen az OECD csoport-átlagától (Bassanini – Manfredi 2012). A GDP bérhányadának trendszerű (bár lassú) mérséklődése nem egyetlen tényezőtől függ a modern piacgazdaságok életében. Szerepet játszik benne az említett globalizációs folyamat az importarány növekedése és a termelésziszervezés révén, de ugyanúgy a munkaerőt megtakarító tőkeakkumuláció, a korábban jobban bérezetteket is érintő technikai változás, illetve számos országban külön az állami vállalatok magánosítása. Érdekes módon, amint ezt az amerikai folyamatok elemzői kimutatják, az élőlátás-igényes fázisoknak a fejlett és magas bérszintű országokból Kínába vagy akár az európai volt szocialista országokba irányuló kiszervezése nemcsak a kiszervező gazdaságban csökkentheti a nemzetgazdasági bérhányadot, hanem a célsországban is, ahol a kiszervezett fázis az ottani viszonyok között tőkeigényesnek számít, és így a tőkejövedelmek arányát még tovább emelheti (Elsby et al. 2013: 40).¹⁴

Mivel egyszerű aritmetikai összefüggés szerint adott pillanatban a nemzetgazdasági bérhányad és profithányad egymás rovására alakul, az alacsony szintű és részarányú bér problematikáját megvizsgálhatjuk a növekvő arányú tőkejövedelmek felől is. A helyi és a külföldi tőke bizonyos többlethozamát alá lehet támasztani neoklasszikus érveléssel: a modernizációhoz szükséges tőkeigény megnöveke-

¹³ A visegrádi országokat lehet külön kapitalizmus-kategóriának tekinteni, *függő* piacgazdaság (*dependent market economy*) név alatt (Nölke – Vliegenhart 2009).

¹⁴ Az amerikai működőtőkétől és beszállítói megrendeléstől nagyban függő Mexikó adatainak vizsgálata a jövedelmi folyamatokat két mexikói közgazdász; megállapításaik sokatmondóak a nyugat-európai gazdasági tértől hasonló módon függő kelet-közép-európai térség számára (Ibarra – Ros 2017). Mexikóban is csökkent a bérhányad, és nőtt a tőkejövedelem hányada, részben a tőkeakkumuláció hatására, de ilyen hatással járt az USA bérhányadának hasonlóan csökkenő trendje is, amelynek hatására a lehetségesnél lassabban emelkedtek a mexikói bérek az egyébként viszonylag termelékeny feldolgozóiparban is. Az ipari bérszint növekedését azonban az informális szektor igen alacsony bérei is visszafogják egy olyan országban, ahol még mindig nagy a modern gazdaságba nem kellően integrált KKV-szektor.

désének szakaszában szabadpiaci (azaz torzítatlan versenypiaci) körülmények között az addiginál nagyobb hozam következik. Ha viszont a tőke jövedelme a gazdaságilag indokoltnál tartósan és jelentősen nagyobb e térségben (ami ugyan csupán hipotézis, de sokan vélik így), akkor felmerül, hogy a piaci torzulás (*market failure*) esete áll fenn: az extranyereségek nagyságát nem a gyors és nyilván sikeres modernizáció indokolja, sokkal inkább a járadékjövedelmek túlzott jelenlétével lehet dolgunk.

Itt kerül vissza a közgazdasági elemzésbe a járadék ügye. Bár a földjáradék – és az annak idején hozzá tapadó birtokos osztály – jelentősége az idők során elhalványult, de maga a járadék, akár mint különálló jövedelmi kategória, akár mint a profit egyik összetevője, valóban újra feltűnt a gazdasági rendszerek elemzésében. A közgazdaságtan klasszikusaira visszautaló járadékfogalom körüli növekvő irodalom jelzi, hogy a társadalomtudományok művelői használhatónak tartják a bér/profit kettősségét meghaladó jövedelemosztályozást.

Nos, járadék jellegű jövedelmek különféle szituációkban keletkeznek, és a klaszikusoktól eredő magyarázat szerint mindig valami szűkösséggel, korlátossággal függnek össze. Ám a korlátok megléte és tartóssága nem mechanikus ügy, amely pillanatnyilag fellép, hogy majd rövid időn belül eltűnjék a hatékony versenyerők következtében. Ha csak ennyiről lenne szó, akkor a *késések és súrlódások* kategóriáival leírható mikro gazdasági elemzési téma maradna a profitráta és profithányad ügye. De nem ez a helyzet: az extranyereség mértéke és tartós léte arra utal, hogy a jelenség kapcsolatban áll a gazdasági/jogi/politikai rendszer jellemzőivel. Ezért egy adott térség jövedelmi viszonyainak értelmezésénél magát a piacgazdasági rendet (rendszert) kell vizsgálnunk, hiszen a munkaerőpiac, illetve a tőkejavak keresleti és kínálati tényezői önmagukban nem adnak kielégítő magyarázatot arra, hogy miért éppen annyi a munka remunerációja, és miért éppen annyi normál és extraprofit marad (keletkezik?) a munkajövedelmeken felül.

Ezért a továbbiakban bele kell tekintenünk térségünk (és ezen belül országunk) rendszerjellemzőibe. Ezek közé számít a *járadékképződést előidéző helyzetek és cselekvések* témája is.

Járadék és politika a 2008-as krízis után

Minálunk a nagyközönség és a politikai osztály a nemzeti jövedelem és a bérek összefüggéseinek egész problematikáját gyakran arra a kérdésre egyszerűsíti, hogy miért maradnak le a bérek a nyugati szomszédok szintjétől ennyire, illetve miért nem gyorsabb a régió országainak *bérkonvergenciája*. A konvergencia (felzárkózás, utolérés) fogalma alatt a közvélemény elsősorban a jövedelmeket érti, holott

helyesebb lenne az elemzést a reálkonvergencia többi vonatkozására is kiterjeszteni, mint amilyen a termelékenység, a nemzetgazdaság fejlettségi felzárkózása, a fogyasztási szint, a versenyképesség, az erőforrások hasznosulása.¹⁵ Az objektív elemzéshez az is hozzátartozna, hogy a konvergenciafolyamatok alakulásáról ne csak néhány újabb év adatai alapján formáljunk véleményt, hanem viszonylag hosszabb távot fogjunk át. Ez különösen most fontos, hiszen a pénzügyi válság sok korábbi folyamatot megtört és egyben új pályákat megnyitott. A jövedelmi viszonyok értelmezésében pedig egyaránt ki kell térni a piaci verseny állapotára, valamint az állam szerepére, és mindazokra a körülményekre, amelyek kihatnak a nemzetgazdasági jövedelmek keletkezésére és a rajtuk való osztozkodás ügyeire.

A gazdasági válság nyomán a KKE-térség, amelyre a pénzügyi és kereskedelmi nyitottság kiemelkedően nagy mértéke jellemző, az európai átlagnál súlyosabb output-visszaesést szenvedett el. A válság egész Európa számára cezúrát hozott az ideák világában is, véget vetve az üzleti körök addigi túl optimista várakozásainak. A fejlett világ közvéleményében hirtelen tudatosult, hogy a piacgazdaság továbbra is ki van téve periodikus megrázkódtatásoknak, és nem csak a kevésbé fejlett térségekben. A fennálló renndel való elégedetlenség a gazdasági visszaesés során – országonként eltérő mértékben – megnőtt, sőt a piacgazdasági szisztéma társadalmi elfogadottsága is nagyot esett (Pew 2009). A krízist követő évek ugyanakkor hirtelen többféle fordulatot is magukkal hoztak, ezért nehéz értelmezni a válság utáni európai társadalmi-gazdasági helyzetet. Az üzleti konjunktúra kilengésein túl technológiai változások is felléptek, főleg infokommunikációs téren, egyidejűleg felgyorsult a geopolitikai viszonyok átrendeződése. A fejlett világ kulcsországáiban gyökeres belpolitikai módosulások következtek be, erodálódtak a hagyományos politikai pártok pozíciói.

A társadalmi, technológiai, nézetbeli és gazdaság szerkezeti változások összetalordásának hatására a gazdasági életben, a politikai viszonyokban, valamint a gazdaságról és politikáról alkotott nézetekben szimultán mozgások indultak be. A válságot követő évtized végére Európában az akadémiai köröket és a közvéleményt egyszerre foglalkoztatja a negyedik ipari forradalomnak nevezett jelenségköteg, a nem nyugati berendezkedésű („illiberális”) államok globális térnyerése, a nemzetközi biztonsági kockázatok megsokszorozódása, a vándormozgások és a klímaváltozás ügye, a társadalmon belül tátongó szakadékok (szinte osztályellentétek) manifesztálódása. Olyan problémahalmazok ezek, amelyek egyenként is próbára teszik a tájékozódni akaró embert, de mivel a

¹⁵ Hasonló kérdéseket vet fel a Magyar Nemzeti Bank 2017-es versenyképességi jelentése, ahonnan számos itteni ábra és adat származik (MNB 2017). A jelentés átfogó (és sajnos gondokkal teli, meglehetősen aggasztó) képet ad a magyar gazdaság és társadalom állapotáról a többi visegrádi országot (V3) és az uniós átlagot viszonyítási alapul véve.

vonatkozások összekapcsolódnak, bonyolultságuk ijesztő. Így a gyorsan átalakuló világban megnő az igény a folyamatok értelmezésére, a részjelenségek elméleti keretbe rendezésére.¹⁶

A gazdaságpolitikáról való gondolkodásban is fordulatok (tartalmi és ideológiai értelemben pedig néha visszafordulások) következtek be a válság nyomán; a korábbi magabiztos nemzetközi „best practice” helyébe heterodox nézetek és nem szokványos megoldások léptek – majd meglátjuk, hogy átmeneti időre vagy tartósabban (Bod 2014). Volt, ahol a kormányzat bezárkózó, gazdasági nacionalista intézkedéseket hirdetett meg, részben rögtönözve, a válság eseményeire reagálva. Sőt akadtak példák a korábbi nemzetközi ajánlások tudatos elvetésére és új (nem nyugati) minták keresésére 2008 után, egyfelől a magországok elnyúló pénzügyi zavara, másfelől néhány gyorsan növekvő ország (a BRICS-csoport) súlyának és politikai vonzerejének megerősödése által motiválva. A nyugati gondolati konszenzus tehát már akkor megrendült, amikor még be sem következett a Brexit vagy a Trump-elnökség.

Kelet-Közép-Európát is megrázta a világméretű „rendetlenség”, pedig ott ez nem számít újdonságnak: az itt élő generációk több rezsimváltáson estek át rövid történelmi időszakon belül. A térséggel foglalkozó társadalomtudománynak volt alkalma tényanyagot gyűjteni a szimultán társadalmi és gazdasági változásokról. Különösen igaz ez a *tranzitológiára*, amely a volt tervgazdaságoknak a piacgazdaságra való áttérése – hazánk és más hasonló történelmi előéletű országok esetében: visszatérése – kapcsán fejlődött ki a közgazdaságtanon belül. Mint részdiszciplína, mára némileg veszített jelentőségéből, hiszen az érintettek – a nemzetközi pénzügyi szervezetek és fejlesztési intézmények nyelvén: tranzíciós országok – több-kevesebb sikerrel elhelyezkedtek a globális gazdasági térben, az átmenetnek nevezett folyamat elvileg lezárult.¹⁷ E halmaznak az egyedi országai a társadalmi-gazdasági

¹⁶ Ilyen igénynek felelt meg Piketty könyve, amely a szakmai közönségen messze túlnyúló népszerűsége miatt (Piketty 2014). De talán az sem belemagyarázás, ha Richard Thaler 2017-es közgazdasági Nobel-díja is reagálás a nemzetközi tudományos közösség részéről arra a tényre, hogy a viselkedési közgazdaságtan új magyarázatokkal állt elő az emberi viselkedés és a piaci működés témakörében; a korábbi gazdaságelméleti modellek és a hozzájuk kapcsolódó hipotézisek gyakran hiányosnak vagy éppen irreálisnak bizonyultak.

¹⁷ A rendszerváltozáson átesett országok ma sokféle csoportosításokban jelennek meg. Oroszország a BRICS-csoport egyike, az egypárti rendszerű Kínával és a demokratikus berendezkedésű Indiával, valamint a fejlődő világhoz sorolt Brazíliával és Dél-Afrikával együtt. Hazánk a térség számos országával együtt az Európai Unió új tagállama, gyakran a *felzárkózó* (converging) jelzót kapja a gazdasági elemzőktől, míg az üzleti körökben a *felemelkedő* (emerging) csoport részének tekintik. Ettől eltérő státuszban van Belarusz, Ukrajna, Moldova és néhány más volt szovjet köztársaság az akkori birodalom ázsiai részében (Tádzsikisztán, Üzbegisztán stb.).

átalakulás eltérő pályáit járják be, de bizonyos értelemben mind a piaccgazdasági szisztéma *peremvidékén* található.¹⁸

A tranzíció fogalmához tapadó egyszери történelmi élmény („a berlini fal leomlása”, „a hidegháború vége”) mára elhalványult. A világ más térségében is lezajlottak a volt tervgazdaságok rendszerváltozásához hasonló társadalmi-gazdasági átalakulási folyamatok. Az egykori gyarmatbirodalmak és nyugati befolyási övezetek felbomlása után létrejött államalakulatokra, a szétválással és kiválással keletkezett új államok sorára is alkalmazhatnánk a rendszerváltozás fogalmát. A rendszerváltozás – jól tudjuk – minőségileg különbözik a gazdasági-fejlődési folyamatban időként beállt „szokásos” törésektől és krízisektől: a változások az intézményi rendre és az adott társadalom működésének külső-belső feltételeire egyaránt kiterjednek. Eredeti értelmében már csak néhány tranzíciós eset maradt megoldatlanul (Észak-Korea, Kuba). De ha a mélyreható intézményi-szerkezeti átalakulásokat tekintjük, akkor bizony számos társadalomról mondható ki, hogy a rendszer változóban van.

Túlságosan tág értelmezésben természetesen nehéz hatékonyan elemezni és értelmezni a változásokat. Vannak azonban olyan általános tendenciák, amelyek eltérő fejlettségű és helyzetű országokban egyaránt megfigyelhetők. Ilyen például a gazdaság *növekedési ütemének mérséklődése* ott, ahol korábban gyors volt, illetve *átmeneti vagy tartós leállása* a korábban is csak mérsékelt ütemben fejlettebb gazdaságokban („*secular stagnation*”; Summers 2016). További hasonlóság a kiinduló problémánk: a nemzeti összterméken belüli bérhányad mérséklődése és a *reálbérek megrekedése* egy sor fejlett országban.¹⁹

Különösen nagy politikai gondot okoz az ütemesés ott, ahol ezáltal elakad a fejlettebb régiókhoz való remélt konvergencia. Mind az EU mediterrán felén, mind keleti peremén lehet ilyenre példát találni (Görögország, Horvátország, illetve határesetként hazánk is – erről később többet). Hogy az amerikai bérek stagnálása és az európai fél-periféria bérijelenségei közötti hasonlóság nem csu-

¹⁸ Az elmúlt negyedszázad alatt befutott pályák változatossága és a most érzékelhető fejlődési irányok sokfélesége megerősíti azt a korábban is megfogalmazott véleményt, hogy a tranzíció (átmenet) a maga teleológijával, céltelelezésével erősen ideologikus fogalom. Impliciten azt tartalmazza, hogy a tranzíciós országok hasonló állapotból indulnak és azonos irányba haladnak, csupán a haladás sebességében különböznek – ami nem kvadrál a valósággal (Bod 2014).

¹⁹ Sokszor elmondják, hogy az Egyesült Államokban hosszú idők óta először fordul elő békeidőben a bérijövedelmek reálértékének stagnálása a középrétegeknél. Kézenfekvő lenne, hogy ez az egyik fő oka a Trump-jelenségnek, és általában a fejlett, iparosodott országokban újraéledő gazdasági nacionalizmusnak és protekcionizmusnak, illetve az elitellenes politikai áramlat felerősödésének. Ám Zakaria a kulturális tényezőket sokkal fontosabbnak tartja a közvetlen anyagi, jövedelmi viszonyoknál (Zakaria 2016). Véleményét alátámasztják a populista pártok, mozgalmak előtörését elemző kutatások (Inglehart – Norris 2016). Ez utóbbi kutatás hazánkban két pártot nevezett meg (Jobbik, Fidesz), működése és programja alapján mindkettőt *baloldali-populista* minősítéssel.

pán formai, azt onnan látni, hogy az ipari munkásság bérszintjének megakadása szorosan összefügg a gazdasági versennyel, amelyet a világgazdaság perifériájáról fejlődésnek indult országok támasztottak. Kína, majd Vietnám, Indonézia olcsó bérű és viszonylag termelékeny munkaereje az egyik oka annak, hogy a régóta iparosodott országokban nem nő az átlagbér. Ugyanakkor a termékek árversenyét kiélező újonnan iparosodott országokban szintén elég alacsony a bérhányad, azaz érdekes módon a globalizációs folyamat ellentétes pontjain található gazdaságok e tekintetben sok hasonlóságot mutatnak. Érdeemes ezért az általános jellegű vonatkozásokat is megvizsgálni.

Járadék, járadékos, járadékvadászat

Amint láttuk, a közgazdaságtan klasszikusainál megjelent a járadék, elsőként a föld magántulajdonából fakadó tiszta hozam. Idővel ezt a hozamtípust a kamatjövedelemhez hasonlóan a *tőkejövedelmek* közé számították: Heller Farkas megfogalmazásában a föld használatának átengedéséért fizetett bérleti díj „hasonló ahhoz az ellenértékhez, melyet az adós kamat alakjában fizet a tőkésnek”, hiszen nem munka- vagy tőkeáldozat ellenértéke, teszi hozzá, hanem azon felüli jövedelem (Heller 1945: 79). Ricardo feltételezte a (föld)járadék emelkedő tendenciáját azon az alapon, hogy véges mennyiségben rendelkezésre álló vagy – ahogy ma mondanánk – rugalmatlan kínálatú termelési tényezőről van szó. A járadék mértéke a kereslettől függ: ha például egy ingatlan iránt hatalmas lesz a kereslet, akkor a tulajdonos nagy járadékhoz jut. Kiugró jövedelemre tehet szert a nagyon keresett sztárművész vagy sportoló, akinek a szokásos szakmai bérszintet sokszorosan meghaladó honorárium szintén járadéknak tekinthető.

Am járadék, azaz a szokásosat felülmúló hozam képződik akkor is, ha például hatósági döntéssel korlátoznak egy szolgáltatásvégzést: nem adnak ki több építési engedélyt, nem nyitható újabb trafik vagy étterem egy területben, pedig lenne bőven vállalkozó. Ez közel áll a *monopolhelyzethez*, amely egyébként versenypiaci körülmények között kialakulhat természetes úton, hatékonysági előny következtében. A szakirodalomban ezért a szokásos nyereségrátát meghaladó monopolprofitra gyakran alkalmazzák a járadék (*rent*) fogalmát. Egyébként a piaci verseny teljes szabadsága mellett is keletkezhet oligopol- vagy monopoljáradék, bár csak *átmeneti jellegű (quasi-rent)*, mert hamarosan megjelennek új szereplők, és az így felélénkülő versenyben az addigi járadékos idővel elveszti a normál profit feletti jövedelmét.

De mi van akkor, ha a domináns szereplő *állami versenykorlátozás* révén jut járadékhoz? Ekkor hiába szeretne új versenyző belépni az extranyereséget adó piacra,

a hatóság meggátolja a versenyt. Itt merül fel a politikai rendszer ügye. Ideális esetben az állam, amely kizárólag a közjót szolgálja, nem tűr meg – és különösen nem kezdeményez saját maga – olyan szabályt, amely tartósítja a járadékjövédelmet keletkeztető helyzetet. Sőt maga vonná el adózással az ilyen jövedelmeket, de legalább egy nagy részüket, hiszen mikrogazdasági elemzéssel levezethető, hogy a járadék adóztatása – szemben a fogyasztásra és munkajövedelmekre kivetett adókkal – nem okoz jóléti veszteséget, hatékonyságromlást.

A kizárólag közjót követő állam feltételezése azonban naivan ideális eset: a tényleges kormányzati viszonyok között sűrűn előfordul, hogy az állam (kormány, politikai vezetés) olyan szabályzást tart fent, amely mellett adott gazdasági szereplőknél rendszeres és tartós járadékjövédlem keletkezik. Ha egy tisztviselő részesül ebből a profittöbbletből (amely többlet, tehát ha nem keletkezne, és csupán normál profit maradna, attól még a gazdasági szereplő folytatná nyereséges tevékenységét), akkor más erkölcsi megítélés alá esik a helyzet: *korrupción* kell beszélünk. A gazdasági szereplő részéről az ilyen helyzetre törekvés a *járadékavadászat*. Még súlyosabb az ügy, ha maga a kormányzat tudatosan teremti és tartja fent a járadékot eredményező helyzetet, majd közhatalmi eszközeivel saját céljaira elvonja az így előálló extraprofit nagy részét (*rent extraction*).

A korrupció esélyét mindenképpen növeli a kormányzat kiterjedt szabályozói beavatkozása, az egyedi állami döntés gyakorlata. Az ilyen gyakorlat az üzleti körök és az állam (politikai szféra) gondos elválasztásával szorítható vissza; ez azonban nehezen megy. Sőt – amint például Dani Rodrik, az aktív, fejlesztő állam koncepciójával szemben máskülönben nem ellenséges közgazdász konstatálja – maga az állami iparpolitika egyengetheti az utat a korrupció előtt: a magánbefektetők támogatására kigondolt ösztönző rendszer könnyen „a gátlástalan üzletembereknek és a magánérdekeiket néző bürokratáknak járadékot juttató mechanizmussá züllik” (Rodrik 2007: 111).

Ezzel meg is jelent az a probléma, amelynek vizsgálata mind időszerűbb. A világ országain végigtekintve ugyan csak kis számú államilag irányított (terv)gazdaságot találunk, de nem kevés a *fejlesztő állam*. Az emberiség nagy része pedig *autoriter* politikai rendszerekben él: ezekben az állam (kormányzat, uralkodó párt, monarcha) nincs érdemben elválasztva a gazdaságtól (üzleti világtól), gyakran uralja a piacokat.

A világ másik fele az elfogadott normák szerint demokráciának és piacgazdaságnak minősül – de attól még nem mentes járadékosoktól, járadékavadásztól. Nyilván a mérték is számít: jól működő demokrácia, valamint tőke- és árupiac mellett kevésbé alakul ki és rövidebb ideig marad fent a járadékot keletkeztető versenyhiányos állapot, és a járadéknak csekély része köthető korrupcióhoz vagy egyéb társadalmi diszfunkcióhoz. Léteznek olyan járadékjövédelmek, amelyek funkcionálisak, miként a szabadalmi védelemből fakadók vagy a piaci hibát kor-

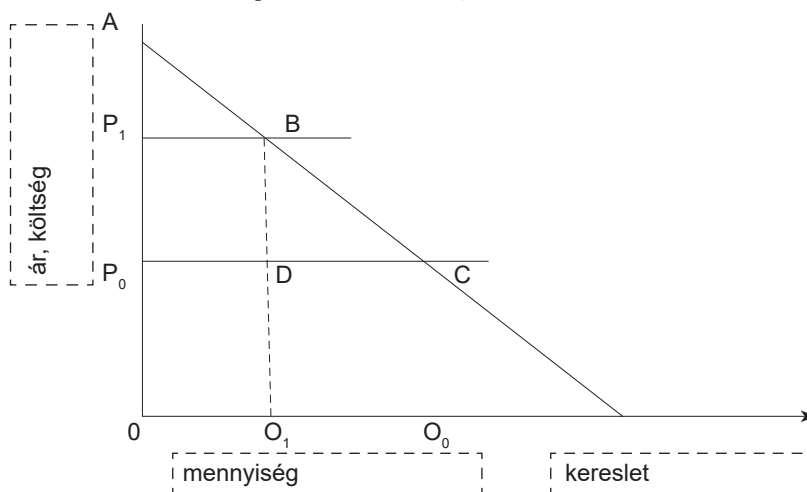

rigálók. A korábbiak szerint a hatékonysági okból erőfölénybe kerülő szereplők miatt előállhat – rendszerint átmenetileg – extraprofit. Ideális versenyviszonyok, pártatlan és hatékony államigazgatás mellett eleve kevés járadékjövdelem keletkezik, a jól konstruált adórendszer annak zömét el tudja vonni a társadalom jóléti és hatékonysági érdekeit szem előtt tartva. Mindez azonban túl szép ahhoz, hogy így legyen. A világ valamennyi társadalmában bizonyos fokig jelen vannak azok a járadékot juttató korrupció mechanizmusok, amelyekről Rodrik szólt.

A közgazdaságtan klasszikusainál a jövedelmek típusai adott gazdasági pozícióhoz (osztályhoz) kötődtek: a kamat a pénztőkéséké, a vállalkozói nyereség a vállalkozóké, a munkajövdelem a munkavállalóké, a járadék pedig a föld és ingatlan tulajdonosainak jut. Az állami szabályozás nyomán keletkező járadékjövdelem élvezőit nehezebb besorolni, mert nem alkotnak a fenti értelemben világosan felismerhető osztályt. Ha mégis, az olyan kriminális összefonódást feltételez a vállalkozók és a tisztviselők között, amellyel ehelyütt nem foglalkozunk.

Azt viszont tisztázni és – ha lehet – kalibrálni is kell, hogy a járadékok miként érintik a gazdaság működését. Egy hatást már érintettünk: csökkentik az elsődleges jövedelmek nemzetgazdasági mértékét, hiszen az új értéken belül a normálprofit és a piaci bér közé ékelődnek. Ez akkor is így van, ha a definíciónk szerinti járadék egy része munkajövdelemként, a másik pedig nyereségként kerül be a nemzetgazdasági számlákba – ha bekerül. Intuitíve azt állíthatjuk, hogy amelyik gazdaságban gyakori a járadékjövdelem (extraprofit), ott a bérek az elvileg lehetségesnél alacsonyabbak.

3. ábra. Fogyasztói jóléti veszteség és Tullock-veszteség monopólium és más versenytorzulás miatt

De van egyéb következménye is a járadékjövdelem létezésének. A járadékos többletprofitja annak analógiájára képződik, mintha egy piaci szereplő monopolhelyzetbe kerülne (ezért is kezeli a szakirodalom az utóbbit is gyakran járadék-ként). Márpedig a monopólium létezése a szokásos mikrogazdasági elemzésben a következők szerint *jóléti veszteséget* okoz (3. ábra).

Ha zavartalan versenypiac létezne, akkor a gazdaság P_0 ár mellett Q_0 mennyiséget produkál és értékesít, és így az AP_0C háromszögbe foglalt tekintélyes méretű fogyasztói többlet állna elő; ám a monopolhelyzet ezt a többletet mérsékli a jóval kisebb AP_1B -re, hiszen csak Q_1 mennyiség kerül a piacra, P_0 ár helyett a sokkal magasabb P_1 áron. Eközben a $P_1B D P_0$ négyzet által jelölt mértékben az eredeti termelői többletnek ez a része átkerül a monopolistához. A mikrogazdasági tankönyvek szerint ez egyszerű *transzfer*, míg a BDC háromszög által képviselt *jóléti kár* éri a fogyasztókat („holtteher-veszteség”).

A tényleges piacokra alkalmazva a holtteher-veszteségként kiszámolt összeg (a nem realizált termelést megtestesítő háromszögek összessége) nem szokott sokkolóan nagy lenni, pedig más mérések és logikák alapján sokkal nagyobbnak mutatkozik a piaci monopóliumból és más hasonló piactorzító korlátozásból fakadó jóléti veszteség. Nagyobb is, állította Gordon Tullock (2005), aki feltette a kérdést: mi lesz a $P_1B D P_0$ négyzetbe foglalt profittal? Ez a többlet, amelyet nevezünk itt J -nek, rengeteg pénz. Aki a mesterséges monopóliumot az államtól ajándékba kapta, J értékhez jutott. Ez a helyzet nyilván vonzó, de nem csak neki. Megszerzésére – és a monopolista pozíciót birtokló oldalról: az ajándék megtartására – nagy erők fognak megmozdulni. E profittömeg megszerzésére a körön kívül levőknek érdemes akár J mínusz 1 dollárt fordítani (J -nél többet nyilván nem éri meg ráköltetni). Tullock felvetéséből következik, bár a fenti statikus modellen már nem mutatható be: a gazdasági szereplők a rendelkezésükre álló erőforrásokból meglehetősen sokat pazarolnak arra, hogy az extraprofitot (járulékot) lehetővé tevő különleges helyzetbe bekerüljenek, akár az állami döntéshozók tiltott vagy nyílt befolyásolásával, megvételével.

A következtetés: az állam által megengedett (netán kezdeményezett) járadék-szerző szituációból nem csak a fogyasztói többlet mérséklődése következik. A jóléti veszteség tovább nő azzal, hogy társadalmilag haszon nélküli (több termelést és alacsonyabb árakat nem eredményező) versengésre pazarlódnak gazdasági erőforrások: ez utóbbi a Tullock-veszteség. Ezzel együtt már nagy a társadalmat érő kár.

Járadékvadászat minálunk – miben más?

A kibővített jelentéstartalmú járadék és az annak megszerzésére irányuló gazdasági cselekedeteket magába foglaló járadékvadászat fogalma gyorsan gazdagodó szakirodalomhoz vezetett.²⁰ A közgazdasági elemzések kimutatták, hogy a legfejlettebb piacgazdaságokban is elterjedt gyakorlat a járadékvadászat. Az amerikai gazdaságban a katonai kiadások, sőt a mind nagyobbra duzzadó jóléti programok, valamint a jóléti közgazdasági érveléssel bevezetett állami regulációk mind-mind meghökkenítően tág teret engednek a versenykorlátozásnak és ezzel a járadékok megszerzése és megtartása körüli erőforrás-pocsékolásnak. Tullock fontos további megállapítása, hogy a jóléti államon belüli és az államok közötti *jövedelemtranszferálás* (elvileg a gazdagoktól a szegényekig, valamint a gazdag országoktól a támogatott szegényebbekig) nem költség nélküli aktus, amint azt a jóléti irodalom feltételezte. Mivel az adomány jellegű transzfereknek sok haszonélvezője van, és nemcsak a támogatott oldalon, hanem az adományt nyújtóknál is, így masszív intézményi rendszer épül ki, amelynek érdekében állhat eltagadni a hatékonyságromlás, erőforrás-pazarlás tényeit (Tullock 2005: 22).

A nemzetközi segélyezés vizsgálata kapcsán jutott hasonló következtetésekre P. T. Bauer: a fejlődő országok segélyezése gyenge hatékonyságú, míg a segélyezett államokban a politikusok, valamint a politikához közel álló kiválasztott kevesek járadékszerű jövedelmet húznak, sőt eközben az uralmon levő helyi kormány kezébe egy újabb hatalmi eszköz kerül (Bauer 1993).²¹ Ő ugyan részletesen nem

²⁰ A járadékvadászat vezető folyóiratban 1974-ben jelent meg, Anna Krueger tollából (Krueger 1974). A jelenség meghatározásában és elemzésében már korábban kulcsszerepe volt Gordon Tullock munkásságának, írásait azonban Krueger cikkéig nem hozták le az akkori főáram folyóiratai. Emögött az állhatott, véli Tullock, hogy az amerikai szakmai közélet az államapparátus és a gátlástalan üzletemberek összjátékát abban az időben marginális jelenségnek, a harmadik világra jellemző torzulásnak tekintette; Krueger cikke is India és Törökország esetén mutatta be a járadékvadászathoz fakadó nagyméretű jóléti és növekedési veszteségeket. Később jutott el oda az amerikai társadalomtudomány, hogy az üzleti körök és a hatóságok összjátékát mindennapos jelenségnek érzékelje. Ahogy Stigler mondta, azt felpanaszolni, hogy a regulátort az elvileg általa szabályozandó cégek foglyul ejtik (*state capture*), ahhoz hasonló, mintha a fogászaton a kezeléssel járó fájdalom miatt sópánkodnánk (Tullock 2005: 25–26).

²¹ P. T. Bauer (avagy Bauer Péter Tamás) magyar származású közgazdász, aki idézett nézeteivel nem lett a Myrdal házaspárhoz hasonló progresszív közgazdászok és fejlődéspolitikai aktivisták kedvelte. Ugyanakkor a Kelet-Ázsiában, Afrikában, a Karib-térségekben szerzett gyakorlati tapasztalatai alapján Bauer még tovább is ment kritikájában, amikor kimutatta: a segélyezett állam kormánya a korábbinál még kevésbé törekszik közfeladatainak hatékony ellátására, hiszen a nemzetközi segély megerősíti a kormányt a társadalommal és az üzleti szférával szemben. A segélyek szétosztásában betöltött kormányzati aktivitás növeli a közügyek elpolitizálódását, holott arra egyébként is hajlamos a fejlődő világ számos országa (Bauer 1993: 14).

foglalkozott a volt tervgazdasági térséggel és a rendszerváltó államokkal, de kritikája ezekre is vonatkoztatható.

A térségi (magyar) sajátosságok felismeréséhez röviden fel kell villantani a *rendszerváltási folyamatot*, amely az erőforrások elosztására ható intézményi rendszer („játékszabályok”) gyökeres átalakulását hozta magával. A tervgazdasági szisztéma szétesésének történelmi pillanatában a nemzetközi szervezetek tisztségviselői, a vezető akadémiai körök reprezentánsai, a külföldi tanácsadók jórészt úgy gondolták, hogy a nyugati típusú intézmények és normák átvételével rövid időn belül kifejlett piacgazdaság jön létre Kelet-Közép-Európában és a volt Szovjetunió országaiban. Példa erre a gyors átalakulás lehetőségét hirdető és ajánló J. Sacks, aki így írt a lengyel rendszerváltás kapcsán: amint a központi tervezés bürokratái eltűnnek a föld színéről, a piacok azonnal kipattannak (Sacks 1993: xiii). Douglas North gazdaságtörténész a Nobel-díj átvételekor elmondott beszédében sokkal óvatosabban fogalmazott a volt tervgazdaságok piacgazdasági kilátásait illetően: a gazdasági teljesítményre a formális szabályok és informális normák egyaránt hatnak, ám míg az előzőek gyorsan, szinte forradalmi módon megváltozhatnak, az utóbbiak lassabban, így az intézményi változás kevésbé lesz forradalmi, mint ahogy azt hívei remélik.²²

Miután kiinduló tézisünk szerint a jövedelmek keletkezése és megoszlása a társadalmi-gazdasági rendszer egészétől függ, az állami intervencióhoz kapcsolódó járadékszerzés mértékei és formái pedig különösen érzékenyek a rendszer intézményi, jogi, politikai jellemzőire, azért legalább vázlatosan ki kell térnünk a rendszerre. Egyáltalán: mikortól lehet kifejlett piacgazdaságnak tekinteni a magyar szisztémát?

Nos, a magyar rendszerváltás menetéből mind Sacks, mind North megerősítést nyerhetne. A nyugati típusú intézmények átvétele és „beüzemelése” ugyan tovább tartott, mint a Sacks-féle optimista tanácsadók gondolták, hiszen a megszakások és beidegzettségek tovább éltek, ám a folyamat valóban gyors lett. Az EBRD tranzíciós mutatói, amelyek elfogadott módszertani és elvi alapokon nyugszanak, kedvező képet festenek a fejlett piacgazdaság intézményi kereteinek magyarországi negyed évszázados kiépüléséről (EBRD 2017).

Az indikátorok értékei azt sugallják, hogy a magyar átmenet legelső éveiben igen gyors volt a jogi/intézményi átalakulás, és nagy ütemben zajlott az állami vállalatok magánosítása, lényegileg egyetlen kormányciklus alatt létrejött a piacgazdaság intézményi kerete. Ami viszont a táblázatban nem szerepel: súlyos tranzíciós gazdasági válságon esett át az ország, amelynek során radikálisan átalakult a termelési,

²² Azt is hozzátette: egy másik gazdaság formális szabályait átvevő ország a mintaadó országétól eltérő teljesítményt fog nyújtani, éppen az informális normák és a szabálykikényszerítés országonkénti eltérései miatt (North 1993: 9).

1. táblázat. Magyarország tranzíciós értékelése (EBRD)

Kategóriák	1989	1993	1998	2002	2006	2010	2014
Privatizáció	1,0	3,0	4,0	4,0	4,0	4,0	4,0
Kis privatizáció	1,0	3,0	4,3	4,3	4,3	4,3	4,3
Vállalkozások	1,0	3,0	3,3	3,3	3,7	3,7	3,7
Árliberalizálás	2,7	4,3	4,3	4,3	4,3	4,3	4,0
Kereskedelem	2,0	4,0	4,3	4,3	4,3	4,3	4,0
Versenypolitika	1,0	2,0	3,0	3,0	3,3	3,7	3,3

Forrás: EBRD 2017. Az egyes a leggyengébb, az ötös a legjobb érték. Az indikátorokat 2014 után nem tették közzé

foglalkoztatási, külpiaci szerkezet. Bár az új struktúrában megindult 1993-tól a gazdasági növekedés, de a politikai fordulatot követő negyedszázad alatt a gazdasági teljesítmény javulása szerény ütemű, a társadalmi normák nyugatosodása vontatott; mindez inkább North óvatosságát támasztja alá. Az első évek intézményfejlesztési hullámát követően az indikátorok javulási üteme lelassult, de az uniós tagság elnyerésének éveiben a vállalkozásfejlesztés, versenypolitika területén még mutatkozott előrelépés. 2010-re már csak egy komponensben regisztráltak javulást, ám igen figyelemreméltó, hogy a 2014-es értékelés szerint az elért szinthez képes három területen is romlott az osztályzat (árliberalizálás; kereskedelmi és devizapolitika, versenypolitika – ezeket kurzív szedés jelöli a táblázatban).

A 2010 utáni visszारomlásra külön ki kell térnünk, mert – bár az EBRD értékelést vagy magyarázatot nem fűz az osztályzatokhoz – joggal feltehető, hogy abban az Orbán-kormányban a fejlesztő állam koncepciója felé való fordulása tükröződik. Az állam aktivizálódása és a hatalmi centralizáció pedig nyilván kihat a járadékképződés folyamataira is. E folyamatok értelmezésében, esetleges későbbi kvantifikálásában segítségükre lehet Szelényi Iván fogalmi újítása, amennyiben megkülönbözteti a szolidaritási, az innovációs és harmadikként a kizsákmányolási/monopoljárdék fajtáját.²³ Az utóbbi kettő a többletprofit ismert esete, a nemzeti számlarendben a tőkejövedelem soraiban jelenik meg, míg az általa szolidaritásinak nevezett tételek (minimálbér, garantált minimális jövedelem, szociális lakás, állami nyugdíj) az államilag irányított munkajövedelmek közé sorolhatók.²⁴

²³ A témáról tartott előadásáról részletes beszámolót ad Török Emőke a *Munkaügyi Szemlében* (Török 2017).

²⁴ Nem igazán találó a *szolidaritási* jelző: akár korporatív alapon (például a szakszervezetek által a szabadpiacinál magasabbra húzott bérek esetén), akár állami döntési rend szerint keletkezik a hipotetikus szabadpiacitól eltérő jövedelem (például lakástámogatásként), intézményi-hatalmi érdekek érvényre jutásáról van szó. Az állami nyugdíjknál, egészségügyi ellátásoknál lehetne leginkább

Ez a tagolás hasznunkra lehet a járadékok mértékének és hatásainak *nemzetközi összevetésében*, hiszen országonként igen különböző arányúak és súlyúak a különféle járadékkategóriák. A magyar viszonyok között az innovációs (például a szellemi tulajdonhoz kapcsolódó) kategória csekély súlyú, viszont a másik kettő bizonyosan nagy. Az államszocializmusból örökölt, részben megőrzött vagy újrafejlesztett jóléti rendszereken keresztüli piackorrigálás igen kiterjedt. A magyar államháztartásnak a visegrádi országokhoz mérve kiemelkedő mind a jóléti, mind a gazdasági (például lakásépítési) célú kiadásainak az aránya, a munkaerőpiacon pedig nagy a minimálbér, garantált bérminimum által érintettek hányada.

A legkevesebb konkrétumot a harmadik kategóriáról lehet tudni, bár számos szellemi kapaszkodó áll rendelkezésre. Maga Szelényi is utal arra, hogy a monopójáradék nagy vadászterülete minden rendszerváltató országban a *privatizáció szakasza* volt, amikor az állam a klienseinek a piaci érték alatt juttatott közvagyon: értékelése szerint Magyarországon vagy Lengyelországban ez mérsékelt volt, Romániában és Bulgáriában fokozottabb, a korai jelszavak Oroszországban szélsőséges mértékű.²⁵ Az ezt követő szakasz az állam meghódítása az oligarchák által. Majd a harmadik szakaszban a politikai elit hódoltatja az oligarchákat: mivel a közvagyon már szétesztották, klientúrateremtés csak a már megszerzett vagyonok újraelosztásával lehetséges.

Itt azonban előreszaladtunk. A magyar modernizációs és utolérési folyamatok egészében kell elhelyezni a jövedelemosztózkodás (mindig politikai és intézményi meghatározottságú) jelenségeit, és ehhez legalább jelzésszerűen érinteni kell a főbb társadalmi trendeket. Az egyik legfőbb maga a *konvergenciafolyamat*, amely a kormányzati körök és a szélesebb közönség szemében kiemelkedő stratégiai cél a peremvidéken. Ebben hazánk sem kivétel. A magyar pálya két szakaszra bontható: a tranzíciós válság lezárulását követően 2005-ig érzékelhető közeledés mutatkozott az uniós átlag irányába (az egy főre jutó hazai termékben, a vásárlóerő-paritást is beszámolva, az 50 százalékos szintről 60 százalékra emelkedve), együtt haladva

hivatkozni arra, hogy a magánbiztosítás helyett társadalmi kockázatközösség létezik, ám az elvonások-kifizetések szabályai erősen politikaiak: ez esetben is a szolidaritás eufemisztikus szóhasználat.

²⁵ A piaci érték alatti eladás fogalma feltételezi, hogy az állami vagyon értékesítése/elosztása történelmi pillanatában létezik objektívnek tekinthető piaci értékelés: ez az érintett országokban nem volt így. A magyar esetben 1990 után a magánosítás fő – de nem egyetlen – útja a nyílt versenytárgyalásos (készpénzes) értékesítés lett, amivel elvileg maximalizálható az állami bevétel. A hazai tulajdonszerzést (azaz a fenti értelemben: a klienseket) támogató kedvezményes formák másodlatosak maradtak. A magyar rendszerváltás első évtizedében az állami javak vevői között kétharmad volt a külföldi: ez sokban hozzájárult a gazdaság tényleges külső nyitásához, viszont éppen ezért a hazai járadékjövendelmek keletkeztetésének kevésbé volt forrása, mint ahogy azt a nagyközönség vélelmezi. Egészen más az orosz, ukrán és egyéb poszt-szovjet eset; azokban a versenytárgyalásos értékesítési mozzanat lényegtelen volt.

a többi visegrádi országgal. A második szakaszban (2005 és 2016 között) csekély a felzárkózási teljesítmény: az uniós átlag 60 százalékról a 64-re jutás társadalmilag nem érzékelhető; viszont a V4-csoporton belül e második szakasz végére a negyedik helyre süllyedt hazánk a kiinduló második pozícióból.

A magyar felzárkózás lelassulása a 2009-es nagy visszaesésnek és a rákövetkező évek hullámzó növekedési teljesítményének az eredőjeként állt elő. A nemzetközi válsághoz kötődő 2009-es mély recesszióknak is szerepe lett abban, hogy 2010-től markáns irányváltás következett be a magyar politikában, gazdaságpolitikában. Az új szakasz lényeges eleme az állami aktivitás megnövekedése: a kormányzati ár- és bérszabályozás aktivizálódása, állami foglalkoztatás (közmunka), kormányzati iparpolitika, privatizáció helyett szelektív államosítás ugyanúgy idetartozik, mint a szektoradók és válságadók kivetése, nagyvállalatokkal egyéni megállapodások megkötése.²⁶

Az új kurzus következményei azután megjelennek a nemzetközi összehasonlításokban. Ilyen a Világbank égisze alatt készített kormányzásiindikátor-rendszer (Worldwide Governance Indicators), amely a nemzetközi „best practice” mércéjéhez méri a tagországok államának működését, a mínusz 2,5 és a plusz 2,5 tartományon belül helyezve el a szakértői becslésből nyert kormányzati mérőszámokat (WGI 2017). A tisztánlátás érdekében jó a magyar adatokat a szokásos referenciakeretünkbe tartozó országokéval összevetni; az osztrák egy magország, a cseh pedig egy visegrádi sorstárs nemzet.

2. táblázat. Kormányzati indikátorok alakulása 2005–2015 között

Indikátorok	Évek	Magyarország	Ausztria	Csehország
Kormányzati hatékonyság	2005	0,80	1,72	0,97
	2010	0,67	1,84	0,91
	2015	0,49	1,47	1,05
Szabályozási minőség	2005	1,11	1,61	1,11
	2010	1,02	1,46	1,30
	2015	0,77	1,43	1,08
A jogállamiság érvényesülése	2005	0,83	1,86	0,82
	2010	0,75	1,81	0,93
	2015	0,40	1,85	1,12
A korrupció féken tartása	2005	0,62	1,96	0,46
	2010	0,25	1,63	0,26
	2015	0,10	1,49	0,39

Forrás: WGI 2017.

²⁶ A sokféle kormányzati aktivitás részletezésére itt nincs hely; kritikai értékelése megtalálható Mihályinál (Mihályi 2016).

A magyar mutatók többsége az áttekintett időszak kezdetén hasonlít a cseh értékekre, a kormányzati hatékonyság kivételével, ami már akkor is elmaradt. Ugyanakkor esetünkben egyértelmű és általános az időbeli romlás a bázisévhez és a közbülső évhez képest, különösen az elszámoltathatóság, a kormányzati hatékonyság, a jogállam, illetve a korrupció elleni harc terén nagy a visszaesés. *Ausztria* minden mutatójában veri a szomszédjait, különösen nagy arányban az átfogott időszak végén. A *cseh* esetben az időszak során javulnak a mutatók, legnagyobb mértékben a jogállamiság érvényesülése terén, csupán a korrupció megfékezése terén nem mutatkozott javulás.

Járadékvadászat – patrióta ideológiával

A társadalmi-gazdasági pálya néhány érintett vonatkozása alapján már vállalkozni lehet a magyar sajátosságok felvázolására, még ha csak erősen stilizált formában is. A rendszerváltozást követő negyedszázad első felében a magyar változások jórészt követték a térség többi országának trendjeit, eleinte csekélyebbnek látszó, majd mind jelentősebb eltérésekkel. Ami eleinte közös: a magántulajdon részarányának gyors növekedése, deregulálás és liberalizálás; a nyugat-európai értékláncba való beépülés. Ezzel mélyreható gazdaságszerkezeti, területi, szociális változások járnak: megjelent és megnőtt a munkanélküliség, bizonyos ipartalanodás is lezajlott, növekedésnek indultak a jövedelmi és vagyoni különbségek. A magyar átmenet kezdetén ugyan a kormány a *szociális piacgazdaság* modelljét kívánta követni (a fogalom szerepelt az 1989-es Alkotmány preambulumban, az Antall-kormány programjában), de a külső hatások és belgazdasági viszonyok nyomán az átalakulás mikrogazdasági értelemben sokszerű lett. Ezt mutatja a munkanélküliség gyors felfutása az első években. Ám megkülönböztető jegyünk maradt az 1970-as években kialakult életszínvonal, fogyasztási szint mielőbbi meghaladása iránti erős társadalmi igény („utolérni Európát” – ami a legtöbb esetben az osztrák életszínvonal iránti vágyódást fedte).

A „gulyáskommunizmus” előzményének ismeretében érthető a „gulyáskapitalizmus” iránti (irreális) igény, mint magyar sajátosság. Az irreális várakozásokat a kiépülő gazdasági rendszer természetesen képtelen volt teljesíteni. Az időszak elején Magyarország még vezetett a nyugati tőke beáramlásában, ami az érintett szektorokban (de praktikusán csak ott) megemelte a munkatermelékenységet, némileg a bérszintet, és kiemelkedő nyereséget szavatolt a tőketulajdonosnak. Ám a külföldi működőtőke (FDI) és a hazai – mérsékelt bérű – munkaerő házasítására épülő gazdasági modell csak közepes, de nem fenomenális növekedési eredményeket mutatott fel. A nemzetgazdaság egésze némi felzárkózási teljesítményre

képes (ennek eredményei 1993 és 2005 között jól láthatók), ám a növekedési ütem nem lett elég nagy ahhoz, hogy a rendszer sokféle gyengeségét legitimálja. A modernizáció alig terjed túl a ki az FDI fűtötte ágazatok és térségek világán. Tartós maradt a duális gazdaság szerkezete (ez persze általános a térségben, bár az arányok különböznek).

A kis termelékenységű és így magasabb bérek fizetésére nem képes, elégtelen felhalmozási kapacitású KKV-szektor, valamint a csak vontatottan modernizálódó állami vállalati szektor foglalkoztatja ma is a magyar munkaerő (és a szavazótábor) kétharmadát. Az életszínvonal-várákozásoknak a magyar piacgazdaság csak rövid időszakban (1998 és 2005 között) tudott valamelyest megfelelni – és ismét csak külföldi eladósodás mellett, a szerkezeti modernizációs elhalasztva, mintegy reprodukálva a kádári tévutat. 2006-tól leállt az érdemi növekedés, majd egy nagy (2009) és egy kisebb (2012) recesszió következik, amelyek nyomán a magyar növekedési pálya a térségi norma alá csúszik. A 2010-ben belső ellensúly nélküli hatalmi helyzetbe kerülő politikai erő az addig követett pálya minden lényeges elemét másra cserélte, mivel erőforrás-centralizálás révén kívánta új növekedési pályára állítani a gazdaságot.

Hogy sikeres lesz-e és egyáltalán sikeres lehet-e európai viszonyok között a nem európai fejlesztői államok megoldásaira támaszkodó modernizációs kísérlet – nos, ez még előttünk áll.²⁷ Azonban a versenyt helyettesítő, torzító és a járadékjövendelmek kinyerésére irányuló modelltől kimutatható, hogy nem fér meg a demokratikus renddel, és hatékonysági veszteségekkel jár (Székely-Doby 2016).

További nagy kérdőjel, hogy az európai gazdaságnövekedési modell, amely a 2008-as válságot megelőző néhány évtizedben egészében olyan sikeres volt (bár az európai periférián nagy kilengésekkel járt, és történelmi értékelését egyelőre bizonytalan megbecsülni), miként képes úgy átalakulni, hogy az a volt tervgazdaságok sajátos gazdaság- és társadalmi szerkezeti és tudati adottságai mellett is egyértelműen vonzó legyen. Mert ha így alakulnak az európai viszonyok, akkor a fejlesztési állami modell vonzása elhalványul, és az európai típusú jóléti államokhoz való fokozatos, de elérhetőnek látszó csatlakozás ígérete lezárhatja a válságok okozta útkereséseket.

²⁷ A kérdéskörrel részletesen foglalkozik a *Gazdaságpolitika tűzközélemben* című könyvem (Bod 2018).

Irodalom

- Bassanini, Andrea – Manfredi, Thomas 2012: Capital's Grabbing Hand? A Cross-Country/Cross-Industry Analysis of the Decline of the Labour Share. *OECD Social, Employment and Migration Working Paper* 133 (July). Paris: OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5k95zqsf4bxt-en>
- Bauer, Peter T. 1993: Development Aid. End it or mend it. *Occasional Papers* No 43. International Center for Economic Growth.
- Bod Péter Ákos 2018: *Gazdaságpolitika tűzközlelől*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Constâncio, Vitor 2017: *Growth, adjustment and resilience in the euro area*. ECB. www.ecb.europa.eu/press/key/date/2017/html/ecb.sp170901.en.html [2018. 06. 07.]
- EBRD 2017: *Forecasts, macro data, transition indicators*. <http://www.ebrd.com/what-we-do/economic-research-and-data/data/forecasts-macro-data-transition-indicators.html> [2017. 09. 07.]
- Elsby, M. W. – Hobijn, B. – Sahin, A. 2013: The Decline of the U.S. Labor Share. *Brookings Papers on Economic Activity* (Fall 2013): 1–63. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/2013b_elsby_labor_share.pdf [2018. 06. 07.]
- Inglehart, Ronald – Norris, Pippa 2016: Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Haves and Cultural Backlash. *HKS Working Paper* No. RWP16-026. July 29, 2016.
- Káldor Miklós 1989: *Gazdaságelmélet – gazdaságpolitika. Válogatott tanulmányok*. Budapest: KJK.
- North, Douglas C. 1993: *Nobel Prize Lecture*. Lecture to the memory of Alfred Nobel, December 9, 1993. https://www.nobelprize.org/nobel_prizes/economic-sciences/laureates/1993/north-lecture.html [2018. 06. 07.]
- Magyar Nemzeti Bank (MNB) 2017: *Versenyképességi jelentés*. <https://www.mnb.hu/kiadvanyok/jelentesek/versenykepessegi-jelentes> [2018. 06. 07.]
- Mihályi Péter 2016: *Diszkriminatív, piac- és versenyyellenes állami gazdaságpolitika Magyarországon, 2010–2015*. MTA KRTK. DP- 2016/7.
- Nölke, Andreas – Vliegthart, Arjan 2009: Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics* 61/4 (October 2009): 670–702.
- Pew Research Center 2009: *20 Years After the Fall of the Berlin Wall. End of Communism Cheered but Now with More Reservations*. <http://www.pewglobal.org/2009/11/02/end-of-communism-cheered-but-now-with-more-reservations/> [2018. 06. 07.]
- Piketty, Thomas 2014: *Capital in the Twenty-First Century*. Belknap.
- Ricardo, Dávid 1940: *A közgazdaság és az adózás alaptörvényei*. Fordította: Kislégi Nagy Dénes. Budapest: Magyar Közgazdasági Társaság.
- Sacks, Jeffrey 1993: *Poland's Jump to a Market Economy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Sørensen, Aage B. 2000: Toward a Sounder Basis for Class Analysis. *American Journal of Sociology* 105/6 (May 2000): 1523–1558.
- Summers, Lawrence 2016: The Age of Secular Stagnation: What it is and what to do about it. *Foreign Affairs* (February 2016).
- Székely-Doby András 2016: Járadékteremtés és az áldemokráciák. *Közgazdasági Szemle* LXIII (2016. május): 473–500.
- Török Emőke 2017: Tőke és munka a 21. században. *Munkaügyi Szemle Online* (2017. április). https://drive.google.com/file/d/0B94H_Ej9wGWvTHZ4QXpIcUFJYIU/view [2018. 06. 07.]
- Zakaria, Fareed 2016: Populism on the March. Why the West Is in Trouble. *Foreign Affairs* (November/December 2016).